

ЛИНГВИСТИКАЛЫК ДИСКУРСТУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ -ДИСКУРС ЖАНА ТЕКСТ

Бул макалада дискурс жандуукер катары көп учурда жок жерден пайда болсо, текст дил баян турундоиреткекелтирилипжазылган документ катары каралат.

Негизги сөздөр: Дискурс, текст, контекст, структура-семантикалык, коммуникативдик, формалдык-семантикалык, интерактивдик, коммуникативдик.

А.Ж. Шамурзаев – к. филол.н. доцент, ОшТУ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИКИ - ДИСКУРС И ТЕКСТ

В предлагаемой статье рассматривается дискурс как текст в статье речь идет о живой форме, упорядочить документы больше рассматривается в качестве места записи дискурс как живая речь в этом случае.

Ключевые слова: Дискурс, текст, контекст, структурно - семантический, коммуникативный, формально-семантический, интерактивный, перцептивный, коммуникативный.

A.Zh. Shamurzaev - Candidate of Philology, Associate Professor, OshTU

CONCEPTUAL BASES OF LINGUISTICS THE DISCOURSE AND TEXT

In offered article the discouse is considered as the text in article is a question of the live form, to order documents are not considered any more as a place of record a discouse as live speech in this case.

Key words: a discouse, the text, a context, structural-semantic, communicative, is formal-semantic, interactive, communicative.

Тил илиминде көп мезгилге чейин тилдик фактылар тилдик карым-катыштан тышкары каралып келсе, азыркы мезгилде теориялык парадигмада тилдик фактыларды тилдик карым-катыштын негизинде кароого басым жасалууда. Бул озгочолук лингвистика тармагында тилди абстрактуу деңгээлде эмес, анын практикадагы колдонуш деңгээлинде кароого жол ачууда.

Дискурс түшүнүгү азыркы тил илиминде негизги өзөктүү маселелеринин бири экендиги талашсыз. Бул термин XX к. 60-70-жж. баштап гуманитардык илимдерде кеңири колдонулуп келүүдө. Ошентсе да, анын тил илиминдеги колдонушу алдаканча кийинки мезгилге таандык. Учурда дискурс кептин же кеп актысынын ажырагыс уландысы деп таанылып, текстти түзүү жана аны түшүнүү процесси деп түшүндүрүлөт.

Дискурс илиминин негиздөөчүлөрү болуп Т. ван Дейк, Н.Д. Арутюнова жана 70-жылдары Европадагы белгилүү лингвистерден (Т. ван Дейк, В.Дресслер, Я.Петефи ж.б.), дискурстук анализди салттуу лингвистика менен байланыштырган америкалык изилдөөчүлөрдөн (У.Лабов, Дж.Граймс, Р. Лонгейкр, Т.Гивон, У.Чейф) эмгектери жарыкка чыккан. Айтсак 1980-90-жылдары дискурс маселеси боюнча негизги эмгектер жана аныктамалар жарык коргон. Анын ичинде дискурстук анализге тиешелүү эмгектер (G.Brown, G. Yule, Discourse Analysis. 1983), турмуштук маекке маани берген эмгек (J.M. Atkinson, Heritage Structures of Social Action: Studies in Converstation Analysis. 1984), дискурстук анализдин төрт томдук аныктамасы (Т. van Dijk (ed.), Handbook of Discourse Analysis. 1985), дискурстук изилдөөлөр (J.Renkem Discourse Studies: An Introductory Textbook. 1993),

дискурстун аныктамалары (D. Schiffrin Approaches to Discourse. 1994), дискурс, ойлоо жана убакыт (W.L. Chafe Discourse, consciousness and time. 1994), дискурстук изилдөөнүн эки томдук жыйнагы: тармак аралык киришүү (T.A van Dijk (ed.), Discourse as Social Interaction. Discourse as Structure and Process. 1997) сыяктуу эмгектери жарыкка чыккан.

Азыркы мезгилде түркология илиминде бул маселе колго алынууда: атап айтсак жалпы тилдик дискурс багытында К.Г.Садирова, Л.Актанова, Д.С.Бешбекова, Б.С.Жумагулова, билим берүү дискурсуна Т.Кульгельдинова, маалымат каражаттары дискурсуна Р.А.Омарова, атайын дискурс багытында Г.Г.Бүркитбаева, Б.А.Ахатова, М.С.Байкадамова, мыйзам дискурсуна Н.М.Абишева, атайын илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшүдө..

Дискурс лингвистикалык категория катары текстте түшүнүгүн кайталабайт, анын ордун да алмаштыра албайт. Дискурс лингвистикалык бирдик катары коммуникативдик жана менталдык процесс болгондуктан, белгилүү бир тексттин жаралышына себепкер болот.

Дискурс жандуу кеп катары көп учурда жок жерден пайда болсо, текст дилбаян түрүндө иретке келтирилип жазылган документ.

Дискурс – динамикалык процесс, себеби сүйлөөчүнүн ар кандай кеби башка да катышуучулар тарабынан бир нече суроо-жооп, талкуу туудурушу мүмкүн. Ал эми текстте окурман жандуу катышка түшө албагандыктан, тек гана автордун ою кантип өнүгөрүн гана байкай алат.

Дискурс – белгилүү бир максатка багытталган тилдик акт же макро-акт. Анын башкы максаты тыңдоочунун интеллектине, эмоциясына, эркине, чечим кабыл алуусуна таасир этүү. Дискурстунда текст сыяктуу **иллокутивдүү** таасири бар, бирок дискурс коммуникативдик ачык система болгондуктан (дайыма кошумча аргумент колдоно алат), тыңдоочуга таасир этүү мүмкүнчүлүгү менен коптогон ыкмаларга ээ. Ал эми **жазма текст** коммуникативдик жабык система болгондуктан, ал мындай мүмкүнчүлүгө ээ эмес. Коммуникативдик карым катыш катары дискурсту уюштуруу үчүн атайын макроситуацияны, анын ордун, катышуучуларын, колдонулган тилдик ж.б. актыларын камсыз кылуу абзел. Ал эми текст болсо ар кандай жерде, ар кандай жагдайда окула берет.

Тексттин автору өз чыгармасынын көлөмүн өзү аныктайт (маселен, К.Маркстын «Капитал» сыяктуу көлөмдүү монографиясы). Ал эми дискурстук убакыт чектелүү, себеби тыңдоочулардын талкууланып жаткан маселеге кызыгуусу төмөндөсө, алар айтылып жаткан аңгемеге көңүл бурбай коюшу мүмкүн. Бул факт негизинен ар кандай жыйындарда, илимий конференцияларда ачык байкалат. Ошондуктан аталган кыйынчылыктын алдын алуу максатында жыйындарда өз ара келишим боюнча регламент сактоого аракет кылынат.

Дискурс –бул жандуу кубулуш болгондуктан, ал жаралат, жашайт жана өлөт. Тактап айтканда, талкууга алынган маселе өзүнүн актуалдуулугун жоготуп, катнаш ситуациясы алмашса, катышуучулар тарап кетсе, дискурс өз күч-аракетин токтотот. Ал эми текст – түбөлүк (кол жазма жок болбойт).

Дискурстун катышуучуларынын саны да чектелүү. Тексттин окурмандарынын саны ар түрдүү, аларды так эсептөөгө болбойт. Маселен, бир текстке пикир жазуу үчүн бир-эки окурман гана окубаса, ал эми классикалык чыгармалардын окурманы миллионго жетет.

XX кылымдын экинчи жарымында тексттик лингвистика багыт калыптанып, анда тексттин бүтүндүгү менен байланыштуулугу, текстти уюштуруудагы лингвистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо максатында проблемалар көтөрүлүп, аны чечүүгө колдонулуп жүргөн структура-семантикалык ыкманын жетишсиздиги сөз кылынат да, ошол убакыттан баштап текст категорияларын таануу үчүн аралаш илимдерди негиз кылуу ишке аша баштайт. Мисалы, буга Н.И.Жинкиндин текст куруу тууралуу пикири, И.И. Ковтунованын автордук образ тууралуу ою мисал боло алат. Мындай көз караш Э.Бенвенисттин сүйлөөчүгө менчиктелген кеп бүтүмү шайкеш келет.

Р.Барт *текст тилде жайгашат, бирок дискурста жашайт* [173, с.390] деп айткан. Муну менен биринчиден тилдин коомдон сырткары колдонулбаганды, анын кызматы коомго арналганы жана экинчиден, ал жеке адамдын аң-сезиминен бөлүнө алынбастыгы, ошол эле мезгилде тилдеги чындык менен дал келбестиги байкалат. Себеби социалдуулук, тил, менталдуулук бири-биринен сырткары жашай албайт.

Текст – бул коммуникациялык каражат жана бирдик, ал эми дискурс – ошол коммуникацияны ишке ашырган форма. Текст окурманды ойго багытайт, ал эми дискурс – ойдук эксплициттүү көрүнүш [137, с.44].

Дискурс тил менен кептин ортосунда кошулган диалогдук негизде пайда болгон айтым тизмеги же кеп тизмегинин үзүндүсү десек, ал эми текст тилдик иш-аракеттин натыйжасында пайда болгон туунду (адабияттагы маанисинен сырткары).

Текст – маданий-социалдык аракеттин коммуникативдик манифестациясы. Бул учурда текст менен аң-сезимдин биригиши аркылуу ишке ашат, бирок анын мүнөздөмөсү автоматтуу түрдө болбойт: себеби ал карым-катыштын интерсубъективдүү мейкиндигине кирүү керек, анткени мейкиндик тышкы (объективдүү) же ички (субъективдүү) мүнөздө болбойт. Ал эми текст маселесине тагыраак токтолсок, тексттин аныктамасы да толук аныкталып терминологиялык даражага жеткен эмес. Анткени тексттин кыскача түшүндүрмөсү – бул жазма түрүндө катталган тилдик туунду болуп эсептелинет [168, с.303-326].

И.Р.Гальпериндин аныктамасы боюнча: оозеки тил текст боло албайт, себеби текст тилдик процесстин далилденген жазма документ катары чыгарма, белгилүү бир документке таандык адабий нормаларга шайкеш келген, өзүнө таандык аталышы (чыгарманын аты) бар, өзүнө таандык өзгөчө бирдиктери (фразадан чоң биримдик) бар, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык жактан өз ара байланышкан тилдик материал катары эсептелинет. Текст – бул белгилүү бир багыты бар прагматикалык түзүлүшү бар чыгарма [41, 139с.].

Оозеки кеп тыбыштык тизмектен турса, текст графикалык белгилердин тизмегинен турат. Оозеки кеп бир гана багытта түзүлсө, текст көп багыттуу болуп түзүлөт. Оозеки кептин бир багыттуу болгону анын тыбыштык тизмектен куралганына байланыштуу. Жазуу (графикалык же магнитофондук тасмага жазылган) анын сапатын өзгөртөт.

Ошентип, оозеки кеп кайталанбайт да, бир жолу гана айтылат, анын кандайдыр бир үзүндүсүнө кайта кайтуу мүмкүн эмес. Ал эми текст өмүр жандуу, себеби анын ар бөлүгүнө ар убак кайрылса болот. Оозеки кеп аракет-процесс гана болсо, текст бир эле учурда аракетте да, кыймылсыз тынч абалда да боло алат [11, 280с.]. Текст чындыкты көрсөтүү менен бирге ал тууралуу маалымат бере алат. Тексттин семантикасы коммуникациялык компоненттерден түзүлөт. Текст коммуникативдик, когнитивдик (таанымдык) жана эмотивдик функцияларды толук өзүнө камтыйт.

Дискурс маселеси – функционалдык лингвистикалык актуалдуу маселе. Анткени дискурс текстке караганда кеңири түшүнүк, тилдик карым-катыш менен анын натыйжасы (=текст) ажырагыс биримдикти түзөт деп каралат [77, с.11-73].

Азыркы лингвистикада «**тилдик туунду**» деген түшүнүк бар, анын мааниси «кеп актысында колдонулган тилдик каражаттардын (бирдиктердин) ырааттуу жыйынтыгы» дегенди билдирет. Тилдик туундунун формасы оозеки же жазма, монолог же диалог түрүндө болушу мүмкүн. Алар бири биринен жөнөкөй же татаал, белгилүү бир ситуацияга көз каранды же көз каранды эмес, болуп өзгөчөлөнөт. Айрым тилчи окумуштуулар дискурсту ой-пикирдин семантикалык жактан байланышкан системасы деп түшүндүрөт да, муну оозеки кепке, дарс окууга, адабий жана илимий тексттерге таандык белгилер деп көрсөтүшөт.

Пикир алышуудагы таасир этүү процесси текст аркылуу ишке ашат. Азыркы тил илиминде текст тууралуу түшүнүктүн түрдүү аныктамалары бар: текст – бул өз ара форма жактан байланышкан, мазмуну бүтүн, формалдык-семантикалык түзүлүшкө ээ болгон белгилер системасынан курулган маалымат [163, с.219-234].

Айрым лингвисттер текстке структура-семантикалык жактан токтолушат. Алардын көз карашында, текст - өз ара байланыштагы сүйлөмдөрдүн конкреттүү иреттелген системасы [164, с.66-80].

Ал эми башка тилчилер текстти максаты менен мааниси жагынан аныкталган, уюшулган фразалар менен фразалык элементтердин жыйынтыгы катары көрсөтүшүп, аларды лингвистикалык бирдиктердин биримдиги болорун белгилешет [132].

И.Р.Гальпериндин айтуусуна караганда, текст баарлашуу процессинин жыйынтыгы, ал белгилүү бир бүткөн ойду билдирет, жазма документ катары катталат, белгилүү бир документтин

талаптарына негизделип адабий жактан иштелип, чыгарманын аталышы бар, өз ара лексикалык, грамматикалык, логикалык жана стилистикалык байланыштагы бирдиктердин тизмегинен куралып, белгилүү максатка негизделген, прагматикалык максаты бар тилдик жыйынтык[41, 139с.].

Тексттин теориясын курууда анын тышкы формасынын негизинде тексттин ички маанисине көңүл буру абзел. Мисалы, окуучу белгилүү бир даяр текстти кабылдоо аркылуу анын ичиндеги жашыруун мазмунду аныктоого аракет кылат. Ошондуктан текст теориясын түзүү тартиби толугу менен дискурск жасалган анализдин тартиби менен шайкеш келет. Ошондуктан белгилүү лингвист Ж. М. Адам дискурс менен тексттин негизги өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүдөй белгилейт:

«Дискурс = Текст + Контекст»

«Текст = Дискурс - Контекст» [154, с.190-191].

Белгилүү америкалык лингвист П.Грайстын пикире караганда, маалымат негизинен эки бөлүктөн турат. Сүйлөөчү маалымдаган (айткан) маалымат логикалык мазмундан куралат. Мында айтылган маалыматтын тыңдоочу үчүн керек бөлүгү «импликатура» деп аталат. Импликатура тыңдоочунун көзгө урунбаган ички сезими, көңүл-күүсү, сүйлөөчүнүн тыңдоочуга деген купуя ниети, таасири менен тыгыз байланышта болот.

Тилдик карым-катыш учурунда адамдар өз ара маалымат алмашат, тыңдоочунун жигердүүлүгүн арттырат, белгилүү бир чечимге келүүгө, жеке же биргелешип аракет этүүгө үндөйт [165, с.41-58].

Тилдик карым-катыш үчаспектиден турат:

- коммуникативдик;
- интерактивдик;
- перцептивдик.

Коммуникативдик – маалымат алмашуу. *Интерактивдик* – карым-катышка негизделген жактардын байланышыну уюштуруу. *Перцептивдик* – жактардын бирин-бири өнөктөш катары кабылдоосу, демек, өз ара түшүнүүнү камсыз кылуу.

Кепактысы төмөнкүдөй фактыларга негизделет: *ким – кимге – эмне-эмне үчүн – кай жерде – качан – кантип айтылып жатат.*

Адабияттар:

1. **Абдыкеримова, А.Э.** Жалпы тил илими [Текст] / А.Э. Абдыкеримова. - Каракол: БМУ, 2006.
2. **Абдыкеримова, А.Э.** Лингвистикалык поэтика [Текст] / А.Э. Абдыкеримова. - Каракол: БМУ, 2008.
3. **Абдыкеримова, А.Э.** Көркөм текстти коммуникативдик аспектиден талдоого алуунун кээ бир маселелери [Текст] / А.Э. Абдыкеримова // Вестник Исык-Кульского университета. №37. 2014.
4. **Аванесов, И.Р.** Дискурсивный [Текст] / И.Р. Аванесов // Краткий философский словарь. – М: Флинта: Наука, 1991. – 251с.
5. **Адмони, В.К.** Система форм речевого высказывания [Текст] / В.К.Адмони. – Спб.: Наука, 1994.
6. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика [Текст] / Б: 2009, 928 б.
7. **Арутюнова, Н.Д.** Дискурс [Текст] / Н.Д.Арутюнова // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл.ред.В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М: Большая российская энциклопедия, 1998. – с.136-137.
8. **Арутюнова, Н.Д.** Жанры общения. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дискурс [Текст] / Н.Д.Арутюнова. – М: Наука, 1992. – 280с.
9. **Баястанов Т.** Кыргыз эл макал-лакаптарындагы каймана ой (подтекст) [Текст]: фил. ил. канд. дисс.: 10.02.01. / Т.Баястанов. - Б: 2006.
10. **Каменская, О.Л.** Текст и коммуникация [Текст] / О.Л.Каменская. – М: Высшая школа, 1990. – 25с.

11. **Омуралиева С.Ө.** Тексттин семантикасы жана структурасы [Текст]: фил. ил. докт. дисс.: 10.02.01. / С.Ө. Омуралиева. - Б., 1999.
12. **Чернявская, В.Е.** Дискурс как объект лингвистических исследований [Текст] / В.Е.Чернявская // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. Науч.ст. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 11-22.
13. **Чернявская, В.Е.** Интертекстуальность как текстообразующая категория в научной коммуникации [Текст]: Автореф...докт.филол.наук: 10.02.19./ В.Е.Чернявская. – СПб., 2000. – 47с.
14. **Юдахин, К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К.Юдахин. – М.: Наука,1965. – 973 б.
15. Языки мира, Тюркские языки, Институт языкознания РАН. – Б:Кыргызстан, 1997. – 542 с.
16. КТС - Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / Б: Аврся, 2010, 1460 б